

EDEBÎ METİNDE ONOMASTİK BİRİMLERİN KULLANIM ÖZELLİKLERİ

The Properties Using of Onomastistics Units in Literary Texts

Dilrabo ANDANİYAZOVA*

Özet

Bu makalede onomastik birimlerin sözlü edebiyat ve yazılı metinlerindeki poetik işlevi, kullanım özellikleri ile ilgili görüşler kaleme alınmıştır. Onomastik birimlerin metinde kullanımıyla ilgili bilimsel görüşlerin analizi yapılmıştır. Sözlü edebiyat materyallerinden derlenmiş antroponim, zoonim ve toponim gibi onomastik birimler linguapoetik yaklaşım yöntemleri ışığında tahlil edilmiştir.

Anahtar Sözcükler: Onomastik birim, linguapoetik, antroponim, zoonim, toponim.

Abstract

In this article analyzed role and poetic functions of onomastics in literary texts. Examines presently existing definitions of the onomastic area which being researched proper names in the literary works. Illuminated the significant aesthetic features anthroponymy in literary texts and gives examples.

Key Words: Onomastics, poetic onomastics, anthroponomy, poetic text, proper names

Edebî eserin dilinde çeşitli anlamsal seçeneklerin ortaya çıkmasına yardım eden linguapoetik araçlardan biri onomastik birimlerdir. Onlar belli bir özel adı göstermekle birlikte yazarın çeşitli edebî amaçlarını vurgulamak için de hizmet eder. Karşımıza çıkan onomastik birimlerin sadece belli bir kısmı edebi estetik fonksiyon taşır. Çünkü yazardan her bir onomastik birim için özel amaç belirlemesini bekleyemeyiz.

Edebî metinlerdeki linguapoetik amaçla ele alınabilen onomastik birimler genel olarak aşağıdaki gibi sınıflandırılarak incelenmektedir:

Poetik antroponimler: Edebî metindeki - linguapoetik amaçla ele alınabilen - ad, soyad, baba adı, mahlas, lakap gibi kişi adları

Poetik toponimler: Edebî metinde - linguapoetik amaçla ele alınabilen - oykonim, urbanonim, agoronim ve bazı toponimlerin estetik fonksiyonları ve ad almayla ilgili motifler.

* Arş. Gör., Ali Şîr Nevâî Dil ve Edebiyat Enstitüsü (Taşkent). El-mek: dilrabo1406@gmail.com

Poetik zoonimler: Edebî metinde hayvanlara verilen - linguapoetik amaçla ele alınabilir- adlar ve lakaplar.

Poetik teonimler: Mitolojik tipler, tanrı veya yarı tanrısal özellik gösteren olağanüstü güçlerin - linguapoetik amaçla ele alınabilir- adları.

Poetik takma adlar: Edebî metinde - linguapoetik amaçla ele alınabilen - takma adlar ve edebî eserdeki estetik fonksiyonları.

Poetik antroponimler edebî metinde en çok kullanılan onomastik birimlerdir. Edebî metinlerde yazar tarafından bazı antroponimlerin mahsus kullanıldığı görülür. Bunun gibi adlar çoğunlukla o toplum tarafından kullanılan isimler asında bulunmaz, yani yazarın kendi yaratıcılığıdır. Özbek edebî metinlerinde takma adlar çoktur. Mesela, *Sonavoy*, *Magzava qori* (Abdulla Kadiri'nin eserlerinde) *Semiz Nazarov*, *Oriq Nazarov*, *Yovqoch Ollaberganov* (Abdulla Kahhar'ın eserlerinde), *Oldi Sottiyev*, *Yozuvchi Madoriy*, *Tijoratxon* (Seyid Ahmed'in eserlerinde) *Yebtoymasov*, *Jazqul*, *Silliqboy* ("Muştum" dergisi) gibi edebi kahramanların, genelde insanların tercih ettikleri ad ve soyad olmayan kelimelerle adlandırılması çok önemli linguapoetik özelliğe sahiptir. Mezkûr örnekler mizahi eser karakterlerinin adlarıdır. Bu tür isimler komik durumları abartılı bir şekilde betimlemek için kinayeli olarak kullanılır.

İsimler arasında *Sotiboldi*, *Kabil bobo* (Kadiri'nin eserlerinde), *Momintoy*, *Toychiboy* (Hoshimov'un eserlerinde) gibi adlar sözcük etimolojisindeki anlamla bağlı olarak eserin genel gayesini açıklanmasında büyük estetik fonksiyon taşımaktadır.

Demek, yazarlar kendi eserlerindeki karakterlerin manevi dünyası ve psikolojisini tam olarak betimleyebilmek, karakter nitelikleri ve olay yerlerini açıklamak, ulusal özgünlükleri gösterebilmek için özel adlara ayrıca dikkat etmektedirler. Onomastik birimler yalın fonksiyonuyla birlikte yazarın edebî estetik ilkelerini ifade etmeğe yardım etmektedir ve bu özelliklerin lengüistik bakımdan araştırılması önemlidir. Sözlü edebiyat örneklerinde, özellikle masal ve destanlarda kullanılan onomastik birimler de kendine özgü yönüyle dikkate değerdir. Çünkü sözlü edebiyat, bünyesinde, dilin söz varlığının önemli kısmını oluşturan onomastik hazinenin gayet değerli, eşsiz ve asıl numunelerini barındırmaktadır.

Yüzyıllar boyu insanoğlunu heyecana sürükleyen düşünce, duygu, arzu ve umutları barındıran sözlü edebiyat, sadece kültürel değerlerimizden olmakla kalmayıp, etrafımızda olup biten olaylara estetik bakışımızın gelişmesine de katkı sağlamaktadır. Bununla birlikte, halk edebiyatı örnekleri edebi dil açısından da gayet önemli araştırma konuları sunmaktadır.

Günümüz Özbek edebi dilinin zenginliği ve ifade imkânlarının fevkalade genişliğini 'Alpamiş' destanı örneğinde açıklayan Prof. Dr. Nizameddin Mahmudov, bunu şu şekilde kaleme almıştır: "Halk dili, gayet doğal ve tarihi gelişim süreci içerisindeki 'malalanmamış', 'rendelenmemiş' bir dildir. Halk dili kendi güzelliğini mutlak ve

muntazam bir şekilde, nasıl olsa o şekliyle koruyan, bilerek süslemeyen, 'cılamayan' bir dildir. Bazen fevkalade ince, bazen biraz kaba, yani dilin tüm özelliklerini kendinde bulunduran bir dildir" (Mahmudov: 2012, 88.)

Özbek dilbiliminde, halk destanlarındaki onomastik birimlerin kullanımıyla ilgili çalışmalar olmasına rağmen (Bk. Abdurahmonov vd: 1967, 177-197), bu birimler linguapoetik yöntemler ışığı altında incelenmemiştir. Bu tür çalışmalarda onomastik birimlerin semantik ve biçimsel özelliklerine ilişkin ortaya konulan bazı fikirleri görmemiz mümkündür. Ama linguapoetik yöntem açısından değerlendirilmeyi bekleyen destan ve masallardaki antroponimler, poetik zoonimler ve poetik toponimler boldur ve henüz bu bağlamda araştırmalar yapılmamıştır. Bunları göz önünde bulundurursak, onomastik birimlerin edebi metinde, özellikle, halk edebiyatındaki linguapoetik yönlerini araştırmak güncel sorunlar içerisinde yer almaktadır.

Dil birimlerinin çeşitli söylevlerdeki görünüşleri, işlevsel, biçimsel ve linguapoetik özellikleri üzerinde araştırma yapmak dilbilimsel açıdan önemlidir. Bu tür araştırmalarda onomastik birimlerin edebi metindeki önemi ve poetik işlevi belirlenir. Bu konuda Rus dilbilimciliğinde Y. Karpenko, V. Mihaylov, O. Fonyakova, V. Suprun, L. Andreyeva gibi bilim adamları onomastik birimlerin poetik işleviyle ilgili dikkate değer çalışmalar yürütmüştür.

Rus dilbilimcisi Kalinkin'in fikrine göre, edebi metindeki bazı onomastik birimlere, kendi anlam bünyesinde var olan nominatif işlev üzerine başka özel bir anlam da yüklenir. Böylece onomastik birimler metindeki tarihi, etnografik, konotatif ve diğer bilgilerden oluşan yapıyı daha etkili bir tarzda okuyucuya iletilmesine yardımcı olur (Kalinkin: 2006, 84).

Dilbilimci V. Bardakova çocuk edebiyatında, kendi bünyesinde linguapoetik özellikleri bulunduran onomastik birimlerle ilgili araştırmasında Karpenko'nun bu konuya ilişkin çalışmalarından övgüyle söz eder. O'nun çocuk edebiyatında '*konusan isimler*'le ilgili çalışmaları başlattığını ve bu bahsin ilk teorisyeni olduğunu vurgular. Sonradan bu tür çalışmaların kapsamının genişlediği görülmektedir. Örneğin, dilbilimci E. Magazanik de Rus edebiyatındaki tanınmış eserlerde kullanılan bazı kahraman isimleri ile ilgili çalışmalar yürütmüştür. O kendi çalışmasında eser kahramanlarının isimlerinin eser bütünlüğüyle (kurgu, olay örgüsü, içerik, mekân, zaman vd.) ilişkisi üzerinde durarak onomastik birimlerin poetik işlevini ortaya koymuştur (Magazanik: 1967; 1978).

Özbek edebi metinlerinde de yazarın estetik ilkesine uygun ve edebi açıdan dikkate değer onomastik birimler vardır ki, onlar yazarlar tarafından özel amaçlar gözetilerek kullanılır. Bu konuda Özbek halk destanları ve masallarındaki bazı onomastik birimler örnek olarak gösterilebilir. Onları linguapoetik yöntemler ışığı altında incelemekle halk dilinin onomastik alandaki yeni yönlerini ortaya çıkarmamız mümkün olacaktır.

Alpamiş, Özbek destancılık geleneğinde en kapsamlı ve edebi yönden fevkalade zengin bir destandır (Sarimsoqov: 1999, 115). Bu destan dil vasıtalarının kullanımı açısından da adeta bir şah eser niteliğindedir. Özellikle, destanda kullanılan onomastik birimlerin estetik açıdan dikkate değer olduğunu vurgulamak gerekir. Destanda *Murattepe* diye adlandırılan bir yer adı var. Kahramanın muradına ermesine işaret eden bu yer adı eserde şöyle geçmektedir: “Alpamiş çobanların ahırından atlanarak geliyordu. *Tayçı* bölgesinde, *Kalmak* ilçesinde, *Çilbir* çölünde *Murattepe* adlı bir tepe vardı. Yüksek mi yüksek tepeydi. Tepesinden kuş bile uçup geçemezdi. Her yiğidin de harcı değildir o tepeye çıkmak. O tepeyi görünce Alpamiş kendi kendine: ‘Bu tepeye at salayım, eğer atım irkilmeden tepeye kadar çıkarsa, gidince yârımı alırım, çıkamazsam, gitmemin bir anlamı kalmaz. Rezil rüsva olurum. Önce kendimi bu tepede sinayayım’ demiş. Atını tepeye doğru dehlmiş. Alpamiş’in atı - bilmem evliyalar mı yardıma geldi - kırk bin atın çıkarabileceği bir sesle koşmaya başladı. Alpamiş daha yarına varmadan onu almış gibi oldu (Alpomish: 1998, 101).

Halk bilimcilerin vurguladıklarına göre, destandaki *Murattepe* toponimi gerçek yer adı olup, şairin estetik amacına uygun olduğundan destanda özellikle kullanılmıştır. Çünkü kahramanın amacına yetişmesi aynı yer adıyla özdeşleştirilmektedir. Eğer kahraman bu tepeye çıkmayı başarabilirse, amacına da yetişeceğine işaret etmektedir.

Bilindiği üzere, geniş kapsamlı edebi simgelerin ortaya çıkmasında kahramanın dış görünüşü, konuşması, monoloğu ve diyalogu ile birlikte onun ismi de önemli bir vasıta sayılır. Bu konuda halk edebiyatında kendine özgü bir gelenek vardır. Masal ve destanlarda toplumun çıkarlarını göz önünde bulundurarak hareket eden kahramanların ismi de her zaman buna uygun tarzda olumlu anlam içerir. Örneğin, Özbek halk masallarındaki *Kılıç Batır*, *Adilhan*, *Mukbil Sapançı*, *Alpamiş*, *Kıran Batır*, *Er Kence*, *Kence Batır*, *Ziyad Batır*, *Baltakey Batır*, *Bekmen Batır* vb. Bu isimlerden anlaşılıyor ki, cesurlük, doğruluk, dürüstlük, dostluk, sadakat, adalet gibi vasıfları taşıyan kahramanların ismi de bu vasıflara yakışır anlamla özdeşleşen isimlerden oluşmuştur.

Bununla birlikte halk edebiyatında *Kulakbay*, *Nohutbay*, *Başmaldak* (Başparmak), *Hendelek* (Kelek) *Pehlivan*, *Hurmaca* (Küp) gibi sembolik isimler de kullanılır. Bu isimler, genelde, küçük olmasına rağmen büyük işleri başaran kahramanlara verilir. Kulak, nohut, parmak, kelek ve küp kadar küçük, bodur görünümlü kahramanlar fevkalade büyük işleri başararak okuyucunun sevgisini kazanır.

Doğadaki, yaşamdaki gösterişli, güzel, değerli olan nesnelerin isimleri ile de kahramanların özdeşleştirildiğini görmemiz mümkündür. Örneğin, *Aftabay* (Rüstemhan Destanı), *Yulduz*, *Zümrat*, *Zöhre* vd.

Halk edebiyatında kullanılan onomastik birimler, esas olarak, günlük konuşma dili temelinde oluşturulur. Bu yüzden, genelde somut anlamlı isimler olur. Halk edebiyatındaki antroponimlerin günümüzde yaygın kullanılan isimlerden farklı olduğu görülür. Bu tür isimlerde geçmişte yaşamış halkın maddi ve manevi yaşam tarzı, iktisadi, siyasi görüşleri, arzu ve istekleri yansır. Örneğin, cömert ve hayırseverliğiyle bilinen

Hatemi Tay, masallarda muhtaçlara yardım eden eli açık, sahi bir karakterdir. Şarkta eskiden beri kullanılan bu antroponim yüzyıllar geçse bile cömertlikle ilgili çağrışımını kaybetmemiştir. Dilbilimde buna benzer isimler “*preCedent adlar*” terimi altında incelenmektedir (Bardakova: 2005, 146-148). Bu tür adlar, edebi metne genelde metin dışı ve metin içi çağrışımlarıyla katılmış olurlar. Edebi metinde precedent adlar etkileyici (ekspresif) önem kazanırlar.

Destanlarda antropointikatörler (isim bildirici unsurlar) de belli bir olaya ilişkin önemli estetik işlevi üstlenmiş olurlar. “Şahmerdan piri, Baybörü'nün oğluna Hakimbey ismini verdi. Sağ avucuna beş parmağını vurdu. Beş parmağının izi leke olarak kaldı. Beş parmağının izi çıkmaz oldu. Kızına Kaldırğaçayım ismini verdi. Baysarı'nın kızına Ay-Berçin ismini verdi.” (Alpomish dostani: 1998, 17) Kaldırğaçayım ve Ay-Berçin antroponimlerindeki -ay/ay- antropointikatörü bir yönden kızlara özgü nezaketi ifade etse de, bir taraftan Berçin'in isminin önüne eklenmesi, Ay sözcüğünün sözlük anlamıyla eşdeğerdir. Alpamış'ın gönlünü ve yolunu aydınlatır. Ona manevi yardımını esirgemediği ve her 'karanlık'ta Ay olup yolunu aydınlattığı için “Ay kadar güzel kız” anlamını da öne çıkarmış olur. Böylece “ay” hem sözcük hem ek işlevinde kullanmış olmaktadır. Destanda olayların gelişmesiyle birlikte Berçinay şekli daha çok kullanılmaya başlar.

Çağdaş Özbek edebi dilindeki -*bay* isim bildirici eki destanda kendine özgü anlamlarla karşımıza çıkmaktadır. Alpamış destanında mezkûr ek “yüksek mevkili kişi” anlamında kullanılmaktadır. Baybörü, Baysarı isimlerinde onların beyler (beyler) soyundan geldiğine gönderme yapılmaktadır. Bay sözcüğü “zengin kişi” anlamıyla birlikte boy, kabile, uruk öncüsü, beyi anlamında da kullanılır. Alpamış destanında da bay sözcüğü aynı anlamlarla kullanılmıştır. “Baybörü bay idi. Baysarı şah idi” betimlemesinde bunu açıkça görmemiz mümkündür. Halkın, saygı anlamında başkasının ismine -*bay* ekini ekleyerek hitapta bulunmasının nedenleri de bu destandaki isimlendirme mantığına uygundur. Bayçibar zooniminde de buna benzer durumu görebiliriz. Özbek dilinde Çibar ya da Çöbir (Çibar ve çöbir sözcükleri çibar renk adıyla ilişkilendirilir) biçiminde atları isimlendirme geleneği vardır. Görülüyor ki, Bayçibar sözcüğündeki *bay-* öneki atların en iyisi, değerlisi olduğuna işaret etmektedir. Çibar atın sahibi Alpamış, beyler soyundan olduğuna göre onun atı da asil olmalı ki *bay-* öneki buna işaret etmektedir.

Destanlarda takma adlar, sembolik karakterdeki isimler, mitolojik adlar da çoktur. Bu isimlerin hemen hemen hepsi “konuşan isim” grubuna dâhil olup belli bir estetik görevi üstlenmiştir. “Ruşen” destanındaki kahramanlara ad seçme töreninde onların dış görünüşü, karakteristik özelliklerini ismiyle özdeşleştirmeye çalışan Ergeş Cumanbülül, destan kahramanı Akkız isminin, onun beyaz ve gayet güzel cisminde uygun olduğunu belirtir:

“Akkız şöyle bir kızdı: adı Akkız idi. Zülhumar'a tek kız idi. Kendisi ak pak kız idi, alımlı çalmlı bir kız, orta boylu hoş bir kız, oynadığı bahçe kız, hayal değil gerçek bir kız, tembel değil mahir kız, evlenmemiş bekar kız, ninesine yoldaş kız, kendini beğenmiş kız, iyi, saf boz çocuğu görünce şımarık kız, kara gözlü, badem gözlü, akıllı kız, şişman

sanki yağ küpü kız, oyunu çok sever kız, doğru iÇi yapar kız...” (Ravshan dostoni: 1972, 54).

Aynı destandaki Caynak isimli kahraman Şu Şekilde betimlenir: “Caynak gayet Őaklaban, kılıktan kılığa giren birisidir. Eğer birisini dolandırmak, kandırmak isterse kılıktan kılığa girdiğinde onu en yakın arkadaŐı bile tanıyamaz hale gelirdi” (Ravshan dostoni: 1972, 32). Ernest Begmatov’un “ zbek isimleri” adlı kitabında bu isim aşağıdaki gibi açıklanmıŐtır: “Caynak ( zb.) - Eğlenceli, hoş, mutlu ömür geçirsin” (Begmatov: 2007, 131).

Bazı destanlarda kahramanların ismi, sembolik manası ile değil, başka sözlerle birlikte ses uyumu oluŐturmasından kaynaklanan estetik işleviyle de kullanılmaktadır.

AktaŐ memleketinde H rremayım padiŐah olarak devran s r rm Ő yıllarca. Himce Hatunun dili b lb lce, kim diyorsa da doğrudur, iyilikte eŐsizce, iki yüzü a an g lce, beli söğüt dalınca, kendisi güzel mi güzel kadınca. Himce Hatun devran sürmüŐ yıllarca. (Rustamxon dostoni: 1937, 2)

Bunun dıŐında bilmecelerde de farklı nedenlerle sembolik isimler kullanılır. Bilmecelerdeki estetik y k masal ve destanlardaki kadar olmasa da dil kullanım kuralları dıŐında ya da ona aykırı bir biçimde kullanıldığını görmemiz mümkündür. Bununla ilgili olarak, “Halk Ağzaki Poetik İcadı” adlı kitapta Şöyle açıklama bulunmaktadır: “Sarıbay ekem i keri, sakalları taŐkarı” (Sarı Bey ağam içeride, sakalları dıŐarıda; havuç, mısır). Bilmecedeki “Sarıbay ekem” fonetik olarak sarı rengi çađrıŐtırır ve böylece bilmecenin cevabı olan havuca ya da mısıra işaret eder. Bilmecelerin kayda geçirildiği bölgelerde bunun gibi isimleri bilmece s yleyiciler arasında meŐhur olması muhtemeldir” (Madayev, Sabitova: 2011, 56).

Sonuç olarak, halk edebiyatındaki bazı onomastik birimlerin linguapoetik özelliklerini araştırmak ve ortaya koymak hem dilbilim hem halk bilimi açısından önem arz etmektedir. Bu tür birimler halkın dili, tarihi, gelenek ve göreneklerini kendi bünyesinde bulundururlar. Masallardaki gibi destanlarda da uydurma isimler çok kullanır ve o isimler halkın kahramanlık, cesaret, dürüstlük gibi güzel haslet ve isteklerini simgeler. Bu yüzden de böyle onomastik birimler metinde her zaman başka bir olayla bağlantılı olarak karşımıza çıkar. Böylece isim ve metin arasında kendine özgü metinlerarasılık ortaya çıkmıŐ olur. Sözlü ya da yazılı edebiyat olsun, onlarda kullanılan onomastik birimlerin linguapoetik özelliklerini ortaya çıkarmakla metnin mahiyetini ve yazarın estetik amacını daha iyi anlamamız mümkün olacaktır.

Кайнакча

- ABDURAHMONOV D., BEKTEMIROV H. (1967). *O'zbek xalq dostonlari onomastikasi*. O'zbek xalq ijodi. Toshkent.
- Alpomish - O'zbek xalq qahramonlik dostoni*, (1998). Ayt: Fozil Yo'ldosho'g'li, yozib oluvchi: M. Zarifov. Toshkent.
- BEGMATOV E. (2007). *O'zbek ismlari*. Toshkent.
- MADAYEV O., SOBITOVA T. (2011). *Xalq og'zaki poetik ijodi*. Toshkent: Sharq.
- MAHMUDOV N. (2012). *Tilimizning tillo sandig'i*. Toshkent.
- ZARİÇ, Mahfuz. (2007). *Kirdeci Ali Kesikbaş Destan'ının Metin Merkezli Temel Halkbilimi Kuramları Açısından İncelenmesi*. Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Sayı: 22.
- АНДРЕЕВА Л. Н. (1915). *Лингвистическая природа и стилистические функции "значащих имен" (антономасия)*. Москва: Автореф.
- БАРДАКОВА В. В. (2009). *"Говорящие" имена в детской литературе*. Вопросы ономастики. Екатеринбург.
- БАРДАКОВА, В. В. (2005). *Прецедентные имена собственные в произведениях детской литературы*. Ономастика в кругу гуманитарных наук. Материалы межд. науч. конф. Екатеринбург.
- КАЛИНКИН. В. М. (2006). *От литературной ономастики к поэтонимологии*. Ономастические науки. №1.
- КАРПЕНКО М. В. (1970). *Русская антропонимика*. Одесса.
- МАГАЗАНИК Э. Б. (1967). *Поэтика имен собственных в русской классической литературе*. Самарканд: Автореф.
- МАГАЗАНИК Э. Б. (1978). *Ономастика или говорящие имена в русской литературе*. Ташкент.
- МИХАЙЛОВА В. Н. (1966). *Экспрессивное свойства и функции собственных имен в русской литературе*. Филологические науки. №2.
- Rustamxon - O'zbek xalq dostoni*, (1937). Ayt: Fozil Yo'ldosho'g'li, yozib oluvchi: X. Zarif. Toshkent.
- Ravshan - O'zbek xalq dostoni*, (1972). Ayt: Fozil Yo'ldosho'g'li, yozib oluvchi: M.Zarif. Toshkent.
- SARIMSOQOV B. (1999) *"Alpomish" eposi haqida uch etyud*. Toshkent.
- СУПРУН В. И. (2000). *Ономастическое поле русского языка и его художественно-эстетический потенциал*. Волгоград.
- ФОНЯКОВА О. И. (1990). *Имя собственное в художественном тексте*. Москва.